

QO‘QON DAVLAT
PEDAGOGIKA INSTITUTI
ILMIY XABARLARI

(2025-yil 3-son)

FILOLOGIYA

PHILOLOGY

ИБН АРАБИЙ “ВАХДАТУЛ ВУЖУД” (“БОРЛИҚНИНГ ЯҒОНАЛИГИ”) ТАЪЛИМОТИ АСОСЧИСИ

Болтаев Абдурахим Амонович
Хоразм Маъмун университети
профессори, ф.ф.д (DSc)
boltayev262673838@gmail.com

Аннотация: Мазкур мақолада ўрта асрларнинг буюк мутасаввифи, акбария тариқати асосчиси Муҳйиддин ибн Арабийнинг борлиқ, уни англаш ваҳдатул вужуд тўғрисидаги концепцияси тадқиқ қилинган. Унинг бу тўғрида ёзган “Рисолаи вужудия” (Вужуд тўғрисида рисола) асари илк бор ўзбек тилига таржима қилиниб, ўқувчиларга тақдим қилинмоқда.

Калит сўзлар: фалсафа, инсон, жамият, борлиқ, таълимот, тариқат, иймон, ваҳдат, ваҳдоният, фардоният, зоҳир, ботин, илм, ақл, фаҳм.

Тасаввуф назариясини ривожлантиришда ўзига хос ўринга эга мутасаввиф ва сўфийлардан бири бу шубҳасиз, Муҳйиддин ибн Арабий (1165-1240)дир.

У ўз давригача муаммоли бўлган диний-тасаввуфий масалаларнинг барчасига жавоб қайтарди. Саккиз юзга яқин асарлар ёзди ва бизгача бу асарларнинг беш юздан ортиғи етиб келди. Унинг тасаввуф ва фалсафадаги энг катта тушунчалардан бири бўлган борлиқ тўғрисидаги назарияси бугунги кунгача инсоният назаридан тушмасдан доимий баҳс-мунозаралар ва илмий тадқиқотлар объекти бўлиб келмоқда.

Ибн Арабий ваҳдатул-вужуд фалсафий назариясини ўзининг хос услуби асосида изоҳлайди. Унинг борлиққа оид махсус асарлари мавжуд.

Ибн Арабийнинг борлиққа оид асарларининг таснифи кўрсатадики, у борлиққа умумий таъриф бериш билан бирга унинг кўринишлари бўлган табиат, инсон, жамият ва маънавий борлиқни ҳам таҳлил этган.

Ибн Арабийнинг борлиқнинг умумий масалаларини ёритган, бу категорияни яхлит, тизимли ўрганган ва шу масалага оид қарашларини энг мукаммал тасвирлаган концептуал асаридан бири «Рисолаи вужудия» (“Вужуд ҳақида рисола”) дир.

Мутасаввиф рисолани *و خطابنا مع من له عزيمة و همة في طلب العرفان و في طلب معرفة النفس لمعرفة* яъни, “Бизнинг сўзларимиз ирфон талабида азм ва ҳимматга эга кишилар ва ўзликни англаш талаби борлар, қалбига Аллоҳ таъоло

васлига етиш иштиёқи ва талабининг суратини солганлар учундир”⁴⁹⁰, деган ирфоний фикр билан бошлайди. Бундан келиб чиқадики, инсон аввало ўзини англаса ёки билса шунда моҳиятни англайди.

Ибн Арабий рисола ва моҳиятни англаган инсонларни қуйидагича тушунтиради:

فالجواب هذه المقامات مع من لا يرى سوى الله شيئاً و من يرى شيئاً سوى الله فليس لنا معه جواب و لا سؤال فإنه لا يرى غير ما يرى

“Жавоб айтки, “Бу суҳбатимиз Аллоҳдан бошқа нарсани кўрмаётганлар биландир. Аллоҳдан бошқани кўраётгаларга бизнинг саволимиз ҳам жавобимиз ҳам йўқ. Чунки ундайлар кўринганнигина кўрарлар”⁴⁹¹.

Демак, мутасаввиф рисолани ҳол илмига ўтганлар, моҳиятни англаганлар учун ёзилганлигини айтади. Ибн Арабий бу рисоласини омма учун эмас, балки хослар учун, янада тўғрироғи ўз таълимоти тарафдорлари ва издошлари учун ёзган. Бироқ асар фалсафа ва тасаввуф илмига қизиқувчилар учун муҳим манба бўлиб хизмат қилади.

Ибн Арабий рисолани анъанавий тарзда Аллоҳга ҳамд ва пайғамбарга айтгандан сўнг, асарни ёзишдан мақсад пайғамбар алайҳиссаломнинг “Ким ўзини англаса, Роббисини англайди” деган ҳадисининг мазмун-моҳиятини очиш эканлиги баён қилади. Мутасаввиф Яратувчининг яккалигига ишора қилувчи зотий сифатлари билан Унга ҳамд айтиб, битта мазмунни ифода этувчи “вахдоният”, “фардоният” каби маъноси яқин сўзларни алоҳида қўллаб, Аллоҳнинг зотий сифатларини очиб беришга ҳаракат қилади:

الحمد لله الذي لم يكن قبل وحدانيته قبل إلا و القبل هو و لم يكن بعد فردانيته بعد إلا البعد هو

Яъни, “Вахдониятидан олдин Ўзидан ўзга ҳеч бир олдинлик бўлмаган ва фардониятидан кейин Ўзидан ўзга ҳеч бир кейинлик бўлмаган Аллоҳга ҳамдлар бўлсин”⁴⁹².

Ибн Арабий фикрича, У вахдониятсиз ҳам Воҳиддир, фардониятсиз ҳам Фарддир. У исмдан ҳам исмлангандан ҳам таркиб топмагандир. У аввалиятсиз ҳам Аввал, охириятсиз ҳам Охирдир. У зоҳириятсиз ҳам Зоҳирдир, ботиниятсиз ҳам Ботиндир, яъни, У “Аввал” ҳарфларининг вужуди, У “Охир” ҳарфларининг вужуди, У “Ботин” ҳарфларининг вужуди, У “Зоҳир” ҳарфларининг вужуди. Бу ҳарфлар Унинг вужудига айланмаса ҳам Унинг вужуди бу ҳарфларга айланса ҳам Ундан ўзга Аввал ҳам Охир ҳам Зоҳир ҳам Ботин ҳам йўқдир.”⁴⁹³

Тафрид араб тилида “ёлғизлаш” деган маънони англатиб, тасаввуфда Аллоҳ тавҳидидаги олий даража. Бу сўз “фард” (“ёлғиз”, “ягона”) ўзагидан олинган. Ушбу тушунчанинг асоси қуйидаги ҳадис саналади: “Расулуллоҳ (а.с.) дедилар: “Муфарридлар ўзиб кетишди”. “Муфарридлар кимлар, эй Аллоҳнинг Расули?” дейишди. У зот: “Аллоҳни кўп зикр қилувчи эркаклар ва аёллар», дедилар”⁴⁹⁴. Бошқа ривоятларда бундай

الرسالة الوجودية. محي الدين محمد بن علي بن محمد ابن عربي. بيروت: دار الكتب العلمية. 2004. ص-43⁴⁹⁰

الرسالة الوجودية. محي الدين محمد بن علي بن محمد ابن عربي. بيروت: دار الكتب العلمية. 2004. ص-44⁴⁹¹

⁴⁹² Ўша жойда

⁴⁹³ Ўша жойда

⁴⁹⁴ Саҳиҳи Муслим. 8-жилд, 63-бет. 2676-ҳадис.

дейилади: “Улар Аллоҳнинг зикрига қаттиқ киришганлар бўлиб, зикр уларнинг оғирлик-юкларини кетказган ва улар қиёмат кунида енгил бўлиб келишади”⁴⁹⁵. Ақида китобларида ваҳдоният ва фардоният маънодош сўзлар сифатида қўлланилади. Ваҳдоният зот эътиборидан, фардоният эса сифат эътиборидан ишлатилади. Аллоҳ таоло зотида муваҳҳад яъни, ёлғиздир, сифатида эса мунфарид яъни, ягонадир.

Ибн Арабий борлиқда Аллоҳдан бошқа нарсалар мавжуд эмаслигини ҳар қандай борлиқ ундан эканлигини, шунинг билан бирга унинг ўзи ҳеч бир нарсада бўлмаслигини, уни фақат унинг ўзи англашлигини айтади:

لا هو في شيء فيه لا داخلا و لا خارجا ينبغي أن تعرفه بهذه الصفة لا بالعلم و لا بالعقل و لا بالفهم و لا بالوهم و بالحس و لا بالعين الظاهرة و بالعين الباطنة و لا بالإدراك لا يراه إلا هو و لا يدركه إلا هو و لا يعلمه إلا هو و يعرف نفسه بنفسه لا يراه أحد غيره و لا يدركه أحد غيره

“У бирон нарсада эмас ва бирон нарса йўқки, Унда бўлмаса. У ичкарида ҳам эмас, ташқарида ҳам эмас. Уни шундай сифат билан таниш керак. Уни на илм на ақл билан, на фаҳм на ваҳм билан, на зоҳир ҳис билан, на ботин кўз билан ва на идрок билан англаб бўлур. Уни фақат Унинг ўзигина кўрар ва Уни фақат Унинг ўзигина идрок қилар. У ўзини ўзи орқали билар ва У ўзини ўзи орқали англар. У ўзини ўзи билангина кўрар, ўзга биров кўролмас. У ўзини ўзи орқали англар, ўзга биров англолмас”⁴⁹⁶.

Мутасаввиф борлиқ ва йўқлик масаласини тасаввуфий-ирфоний нуқтаи назаридан таҳлил этган.

Мутасаввиф фикрича, “Унинг ҳижоби Унинг ваҳдониятидир. Унинг ҳижобидан ўзга бирон ҳижоб Уни тўсолмас. Унинг вужуди ҳам Унинг ваҳдониятидирки, бу ваҳдонияти билан У “кайфият” (“қандай”, “қанақа”)га сиғмасдан “сатр” (“яширин”) бўлади. Уни Унинг ўзидан ўзга на пайғамбари мурсал, валийи комил, на малаки муқарраб кўролмас. Унинг пайғамбари Унинг ўзидир, Унинг расули Унинг ўзидир, Унинг рисолати Унинг ўзидир, Унинг каломи Унинг ўзидир. У ўзини ўзи орқали бирон воситасиз ва ҳар қандай сабабсиз ўзига юборгандир. Юборувчи, юборилган ва юборилувчи орасида ҳеч қандай тафовут йўқдир. “Сано” ҳарфларининг вужуди Унинг вужудидан ўзга нарса эмасдир. Унинг саноси ҳам номи ҳам ва номлангани йўқдир”⁴⁹⁷.

Ҳужвирий таълимотида ҳижоб икки хилдир: биринчиси райний ҳижоб дейилади (Унинг пайдо бўлишидан Аллоҳнинг ўзидан паноҳ тилаймиз). Иккинчиси ғайний ҳижоб дейилади. Бу қанча тез вужудга келса, шунча яхши.

Биринчисининг баёни шуки, бунда банданинг зоти Ҳақнинг ҳижобига айланади, яъни унинг олдида ҳақ ва ботил бир хил бўлиб қолади. Иккинчисининг баёни шуки бунда

⁴⁹⁵ Сунанут Термизий. 5-жилд, 547-бет, 3596-ҳадис.

⁴⁹⁶ الرسالة الوجودية. محي الدين محمد بن علي بن بن محمد ابن عربي. بيروت: دار الكتب العلمية. 2004. ص-35

⁴⁹⁷ الرسالة الوجودية. محي الدين محمد بن علي بن بن محمد ابن عربي. بيروت: دار الكتب العلمية. 2004. ص-35

банданинг сифати Ҳақнинг ҳижобига айланади ва банда борлиғи ва боши билан шўнғиб, Ҳақни излайди ва ботилдан қочади⁴⁹⁸.

Шунинг учун пайғамбар соллаллоҳу алайҳи васаллам айтганлар: “Раббимни Раббим орқали англадим”, “Ким ўзини англаса, Раббисини англабди”.

Ибн Арабий ёзади: “Раббимни Раббим орқали англадим” деганларида пайғамбар с.а.в. “Сен – сен эмассан, балки сен – сенсиз бўлган Удирсан”, деган маънога ишора қилмоқдалар. У сенинг ичингда ҳам эмас, ташингда ҳам эмас. Сен ҳам Унинг на ичидасан ва на ташидасан. Шу билан бирга сенинг мавжудлигинг ҳам сифатинг ҳам Ундан “ғаний” бўлолмас (яъни қутулолмас). Албатта, сен бўлмагансан, бўлмайсан ҳам. Сен на фонийсан ва на мавжудсан. Сен Удирсан, У эса ҳеч бир иллатларсиз сендир. Агарда сен ўз вужудингни англаган бўлсанг, Аллоҳни ҳам англабсан. Агарда бундай бўлмаса, ҳеч нарсани англамабсан”⁴⁹⁹.

Ибн Арабий борлиқни тушунтиришда фақат ўзининг айтганлари тўғри эканлигини, ўзидан олдинги тасаввуфий тариқатларнинг ўзликни англашда тутган йўллари, ҳамда тушунтирган усул ва воситаларни инкор қилади. Мутасаввиф тариқатларда “фано”, “фанонинг фаноси” каби ибора ва истилоҳларни хатолигини таъкидлаб, уларни тўғри деб тушуниш исломда энг катта гуноҳга олиб келади деб ҳисоблайди:

وأكثر العُزَاف أضافوا معرفة الله – تعالى – إلى فناء الوجود وفناء الفناء وذلك غلط وسهو واضح فإن معرفة الله – تعالى – لا تحتاج إلى فناء الوجود ولا إلى فناء فنائه، لأن الشيء لا وجود له، وما لا وجود له لا فناء له؛ فإن الفناء بعد إثبات الوجود. فإذا عرفت نفسك بلا وجود ولا فناء فقد عرفت الله. – وإلا فلا

Мазмуни: “Кўпчилик орифлар Аллоҳ таъолони англашнинг икки йўли – вужуднинг фаноси ва фанонинг фаноси бор деб биладилар. Бу нотўғри ва аниқ хатодир. Албатта Аллоҳ таъолони англаш вужуднинг фаносига ҳам фанонинг фаносига ҳам муҳтожлиги йўқдир. Чунки нарса вужудга эга эмас. Вужудга эга бўлмагач, фанога ҳам эга бўлмайди. Албатта фано, вужуднинг собитлигидан сўнг бўлади. Агар сен ўзингни вужудсиз ва фаносиз англаган бўлсанггина Аллоҳ таъолони англабсан. Агар шундай бўлмаса, бариси бекордир”⁵⁰⁰.

Борлиқни англашда Ибн Арабий таълимотининг бош ғояси ўзликни англаш ҳисобланиб, мавжудликнинг ҳар қандай белгилари инсон билан яхлитликни касб этади. Ҳар қандай кўплик бирликни ифодалайди. Бирдан бошқа зот бор дейиш гуноҳ, яъни ширкдир:

وفي إضافة معرفة الله – تعالى – إلى فناء الوجود وإلى فناء فنائه إثبات الشرك، لأنك إذا أضفت معرفة الله إلى فناء الوجود وفناء الفناء، كان الوجود لغير الله ونقيضه – وهناك شرك واضح، لأن النبي – صلى الله عليه وسلم – قال: «مَنْ عَرَفَ نَفْسَهُ فَقَدْ عَرَفَ رَبَّهُ»، ولم يقل: «مَنْ فَنَى عَنْ نَفْسِهِ عَرَفَ رَبَّهُ». فَإِنْ إِثْبَاتُ الْغَيْرِ يَنَاقِضُ فَنَاءَهُ، وَمَا لَا يَجُوزُ ثَبُوتُهُ لَا يَجُوزُ فَنَاؤُهُ

⁴⁹⁸ 5. ص. 1995. اسلام آباد. ابو الحسن هجویری. كشف المحجوب. (Форс тилидан А. Болтаев таржимаси)

⁴⁹⁹ محي الدين ابن عربي. الرسالة الوجودية. بيروت: دار الكتب العلمية. 2004. 36-ص.

⁵⁰⁰ محي الدين ابن عربي. الرسالة الوجودية. بيروت: دار الكتب العلمية. 2004. 36-ص.

Мазмуни: “Аллоҳ таъолони вужудга ёки Унинг фаносининг фаносига боғлаб англаш тўғридан тўғри ширкни собит қилади. Негаки, сен Аллоҳни англашни вужудга ва фанонинг фаносига боғлаганингда у Аллоҳдан ўзга ва Унинг акси учун бўлиб қолади. Бу эса аниқ ширкдир. Пайғамбар с.а.в. “Кимки ўзини англаса, Раббисини англайди” деганлар, “Кимки фанони англаса, Раббисини англайди”, демаганлар. Ғайрнинг, яъни ўзганинг собит бўлиши фанони бекор қилади. Қайси нарсасаки, собитлик жоиз эмас, унга фано ҳам жоиз эмас”⁵⁰¹.

Ибн Арабий борлиқ ва йўқлик масаласини қуйидагича таҳлил этган: “Вужуд йўқ нарсадир. Йўқ нарса эса бор нарса бўла олмайди. У на фонийдир ва на ғайри фонийдир, у на мавжуддир ва на маъдум (йўқ)дир. Сен азалий он, абадий он ва қадимий онда бор бўлишдан аввал йўқ бўлган бир онсан. Аллоҳ эса азалнинг вужуди, абаднинг вужуди ва қадимнинг вужудидир. Ва албатта, У азалнинг вужудисиз ҳам абаднинг вужудисиз ҳам, қадимнинг вужудисиз ҳам бордир. Агар шундай бўлмаса, У “Вахдаҳу ла шарийка лаҳу” (“У биттадир, Унинг шериги йўқдир”) бўлолмас эди. Унинг “Вахдаҳу ла шарийка лаҳу” бўлиши вожибдир. Унинг “шериги” бўладиган бўлса, у Аллоҳнинг вужуди билан эмас ўз зотининг вужуди билан бор бўлиши керак эди. Ва унинг Унга муҳтожлиги қолмас эди ва у иккинчи Раб бўлар эди. Бундай бўлиши маҳолдир (яъни, сира имконсиздир)”⁵⁰².

Ибн Арабий фикрича, “Аллоҳнинг шериги йўқдир, тенги бўлмас ва Унга бас келиб бўлмас. Кимки, бирон нарсани Аллоҳ билан, Аллоҳдан ва Аллоҳда кўрса, ўша нарса Аллоҳнинг рубубиятига (Раблигига) муҳтождир. У ўша нарсани ҳам Аллоҳнинг рубубиятига муҳтожликка шерик қилгандир. Кимки, бирон нарсани Аллоҳ билан ўз-ўзидан бор деса, ёки У билан қоим деса, ёки ўз вужудидан ёки фаносидан фонийдир деса, у ўзини англашнинг ҳидидан баҳраманд бўлмаган. Кимки, Ундан ўзга мавжудлик бор деса, ўзича бор деса, ўз фаносида фоний бўлади деса ва фанони фанога боғласа, бу ширк устига ширкдир. У ўзини англамагандир, балки у мушрикдир. У на Аллоҳни ва на ўзини танигандир”⁵⁰³.

Ибн Арабий рисолада пайғамбар (с.а.в.) нинг “Парвардигорим, менга барча нарсаларни улар аслида қандай бўлсалар шундайин кўрсат”, - деган ҳадисини келтириб, ботиний маъносини шарҳлаб ўтади:

كما قال – صلى الله عليه وسلم –: «اللهم أرني الأشياء كما هي»: عبّر بالأشياء عما سوى الله – سبحانه وتعالى –، أي عرّفني ما سواك لأعلم وأعرف الأشياء أي شيء هي: أهي أنت أم غيرك، أهي قديم باقي أم حادث فان؟ فأراه الله – تعالى –. – ما سواه نفسه بلا وجود ما سواه، فرأى الأشياء «كما هي»؛ أعني الأشياء ذات الله – تعالى – بلا كيف ولا أين.

Мазмуни: Яъни, «Менга Ўзингдан ўзга нима бор англат, мен нарсаларнинг Сенми ёки Сендан бошқами, улар қадимий боқийми ёки яратилмиш фонийми билай». Аллоҳ таъоло Муҳаммад (с.а.в.)га Унинг ўзидан ўзга нарса, ва ўзга вужуд йўқлигини кўрсатди.

⁵⁰¹ محي الدين ابن عربي. الرسالة الوجودية. بيروت: دار الكتب العلمية. 2004. 36-ص.

⁵⁰² محي الدين ابن عربي. الرسالة الوجودية. بيروت: دار الكتب العلمية. 2004. 36-ص.

⁵⁰³ محي الدين ابن عربي. الرسالة الوجودية. بيروت: دار الكتب العلمية. 2004. 37-ص.

Пайғамбар (с.а.в) эса нарсаларни аслида қандай бўлса, шундай кўрдилар, яъни нарсалар бу Аллоҳ таъолонинг ўзидир. Буни “Қандай?”, “Қаерда?” билан тушунтириб бўлмас⁵⁰⁴.

Хўш, аслида бу назариянинг моҳияти нимадан иборат? Ислом ақидасига кўра Аллоҳ таъоло борлиқни йўқлик олаmidан пайдо қилди ёки бошқача айтганда адамдан вужудга келтирди. Демак, биз билган, кўрган, ушлаган, ўйлаган ҳамма нарсалар вужудда мавжуддирлар, яъни жаннат-у дўзах, арвоҳ-у фаришта, жин-у шайтон, дунё олами, руҳлар олами, малакут ва лоҳут олами вужуд билан бордирлар. Адам, яъни йўқлик олами қандайлигини Ҳақдан ўзга зот билишга қодир эмас. Ибн Арабий мана шу иккилик, адам ва вужуд бир-биридан айро эмас деб тушунтиради. Агар буларни алоҳида дейилса, “вахдат”, яъни Аллоҳнинг зоти бирликдан иборатлигига зид бўлади. Диний истилоҳ билан айтилса, “ширк” бўлади. Ширк эса Қуръонда энг улуғ гуноҳлар сирасига киради ва шариятдаги “тавҳид”га қарши бўлиб қолади. Исломга киришнинг биринчи шarti бўлган “Ла илаҳа иллаллоҳ” (“Аллоҳдан ўзга илоҳ йўқдир”) иймон калимасини рад қилган бўлади. Аллоҳдан ўзга зот йўқ экан Ибн Арабий таълимотига кўра “Ҳар қандай касрат вахдатдан иборат”, яъни ҳар қандай кўплик асосида бир ётади.

Ибн Арабий ҳадисларнинг ботиний маънолари ўзи айтаётган таълимотнинг тўғрилигига ишора қилаётганини айтади:

وإلى هذا أشار النبي – صلى الله عليه وسلم – بقوله: «لا تسبوا الدهر، فإن الله هو الدهر»، ونزّه الله – تبارك وتعالى – عن الشريك والند والكفؤ

Мазмуни: “Шунинг учун ҳам пайғамбар с.а.в. бунга ишора қилиб: «Даҳрни сўкманглар, чунки даҳр бу Аллоҳ таъолонинг ўзидир», деб Аллоҳ таборака ва таъолони ҳар қандай шерикдан, тенгдан ва кучдан поклаганлар”⁵⁰⁵.

Ибн Арабий фанони қуйидагича таҳлил этади: “Ким ўзини Аллоҳдан бошқа деб гумон қилса, билсинки, у Аллоҳдан ўзга эмасдир. Бироқ, сен буни англай олмайсан. Сен Уни кўриб турганлигини билмайсан. Қачонки, сенга бу сир кашф бўлсагина сен Аллоҳдан ташқарида эмаслигини биласан. Ва биласанки, сен ўзингни мақсад қилган экансан. Сен фанога ҳам муҳтож эмас экансан. Сен аҳёну онларсиз ҳам бўлгансан ва бўлаверар экансан. Аввал айтиб ўтганимиздек, Унинг барча сифатлари сенинг сифатларинг эканини, шак-шубҳасиз, Унинг зоҳири сенинг зоҳиринг, Унинг ботини сенинг ботининг, Унинг аввали сенинг аввалинг, Унинг охири сенинг охириг эканлигини кўрасан. Ва яна кўрасанки, кўпу камсиз сен Унга айланмасдан, У ҳам сенга айланмасдан туриб, Унинг сифатлари ҳам Унинг зоти ҳам сенсан”⁵⁰⁶.

Ибн Арабий “Қулту”, яъни “Мен дедимки”, деб шу хулосаларига мос бўлган ўз шеъридан иқтибос келтиради:⁵⁰⁷

قلت:

الرسالة الوجودية. محي الدين محمد بن علي بن محمد ابن عربي. بيروت: دار الكتب العلمية. 2004. ص-37⁵⁰⁴

الرسالة الوجودية. محي الدين محمد بن علي بن محمد ابن عربي. بيروت: دار الكتب العلمية. 2004. ص-38⁵⁰⁵

محى الدين ابن عربي. الرسالة الوجودية. بيروت: دار الكتب العلمية. 2004. ص-37⁵⁰⁶

محى الدين ابن عربي. الرسالة الوجودية. بيروت: دار الكتب العلمية. 2004. ص-42⁵⁰⁷

ظننت ظنونا بأنك أنت	و ما أن تكون و لا قد كنت
فإن أنت أنت فإنك رب	وثاني اثنين دع ما ظننت
فلا فرق بين وجودكما	فما بان عنك و لا عنه بنت
فإن قلت جهلا بأنك غيره	حسنت وإن زال جهلك كنت
فوصلك هجرو هجرك وصل	و بعدك قرب بهذا حسنت
دع العقل وافهم بنور انكشاف	ليلى تفوق ما عنه وصفت
ولا تشرك مع الله شيئا	لئلا تهون فالشرك هنت

Мазмуни:

Ўзингча ўйлайсан, ўзингни Сен деб,
Ўзингни Сен дея ўйлашинг хато.
Сен – Сен эмас, Сен бу Парвардигордир,
“Иккилик” ҳақида ўйлама, ҳатто.

Иккингиизнинг вуждингизда фарқ йўқ,
Сен Ундан, У сендан эмассиз ўзга.
Агар жоҳил эрсанг дейсан: “Бошқаман”,
Нодонлигинг кетмас, юрсанг шу сўзга.

Висолинг ҳижрондир, ҳижронинг висол,
Узоқлигинг яқин аслида билсанг.
Ақлни қўй, кашфнинг нурида тушун,
Тунни васфи билан мунаввар қилсанг.

Аллоҳга ширк қилма бирон нарсани,
Ширк кўп оғир гуноҳ, билсайдинг ани⁵⁰⁸.

Ибн Арабий “Ўлмасларингиздан бурун ўлинглар”, “Мен нафллар орқали Менга яқинлашаётган бандани севаман. Севдимми унинг қулоғига, кўзига ва қўлига айланаман...”, “Албатта, мўъмин мўъминнинг ойнасидир”⁵⁰⁹ каби ҳадисларни ҳам келтириб, уларда Аллоҳдан ўзга борлиқ ёки вужуд йўқлигига ишора эканлигини баён қилади.

Қуръони Каримда «Ундан бошқа барча нарсалар ҳалок бўлар» (Қасос: 88.), яъни Ундан ўзга мавжуд йўқ. Ундан бошқа вужуд йўқ. Бошқа бўлса, у ҳалокатга маҳкумдир. Фақат «Ўзигина боқийдир» (Раҳмон: 27.), яъни Ундан ўзга бирон нарса йўқдир.

Ибн Арабий “Яна сендан сўрасаларки, “Аллоҳ таъоло ўз каломида “Уни кўзлар идрок қилолмас, У кўзларни идрок қилар. У латиф ва хабардор зотдир” (Анъом: 103.), деган. Сен бу оятга хилоф айтяпсан, айтганларингда ҳақиқат қани?”. Жавоб шуки,

⁵⁰⁸ Таржималар муаллифи – Абдурахим Болтаев.

⁵⁰⁹ محي الدين ابن عربي. الرسالة الوجودية. بيروت: دار الكتب العلمية. 2004. 39-ص.

“Бизнинг ҳозиргача айтганларимиз “Уни кўзлар идрок қилолмас, У кўзларни идрок қилар”нинг маъноси эди, яъни вужудда бирон кимса йўқ ва бирон кимсанинг Уни идрок қиладиган кўзи ҳам йўқ. Агар Ундан ўзганинг бўлиши жоиз бўлганда эди, Ундан ўзганинг Уни идрок этиши ҳам жоиз бўлар эди. Аллоҳ субҳанаҳу таъоло ўзининг “Уни кўзлар идрок қилолмас” деган ояти билан Ўзидан ўзга йўқлигини эслатма қилган. Бу Уни Ундан ўзга идрок қилмас деганидир. Аксинча, Уни У идрок қилар, фақатгина У. Унинг зотини Унинг ўзи идрок қилувчидир, ўзга эмас. Унинг вужудидан ўзга кўз йўқ. Кимки, “Улар (яъни, кўзлар) Уни идрок қилолмас, чунки, улар муҳдас (пайдо қилинмиш)дир, муҳдас қадимни идрок қилолмас”, деса, у ўзлигини англамагандир. Ундан ўзга на нарса бор ва на кўзлар. У ўз вужудини ҳеч қандай идроксиз ва ҳеч қандай зотсиз идрок қилади”⁵¹⁰.

Ҳужвирий “Кимки дилини фонийга боғласа, фоний фано бўлгач меҳнат-у ранжи зойеъ бўлади. Кимки жонини ҳазрати боқийга топширса, нафс фано бўлгани билан бақода қойим туради. Бас, кимки, Муҳаммадга с.а.в. одамият кўзи билан қараган бўлса, у дунёдан ўтди ва унга қилган ибодати ҳам дунёдан ўтди. Кимки, унга ҳақиқат кўзи билан боққан бўлса, унинг дунёдан ўтган ўтмаганлиги унга бир хилдир. Чунки у бақо ҳолида ўз бақосини Ҳақда кўрди, фано ҳолида эса фаносининг Ҳақданлигини кўрди. Бир ҳолатдан кетган бўлса, бир ҳолатни қабул қилди. Бир ҳолатнинг иккинчи ҳолатда туришини кўрди. Унинг ҳаққи икромидан миқдорича улуғлади. Дил савдосини бировга нисбат қилмади ва кўз савдосини халққа қаратмади. Бу ҳақда шундай деганлар: «Халққа боққан ҳоликдир, Ҳаққа қайтган моликдир», яъни яратилмишга қарам бўлиш ҳалокатдир, Яратувчига мурожаат қилиш ўшанга эга бўлишдир”⁵¹¹.

Ибн Арабий ваҳдоният масаласини нафақат ҳадис илми балки, Қуръон оятлари орқали таҳлил қилади. Соффот сурасининг لا إِلَهَ إِلَّا اللَّهُ (“Аллоҳдан ўзга илоҳ йўқ”) оятини لا إِلَهَ إِلَّا إِيَّاهُ (“Ундан ўзгада вужуд йўқ”) ва لا وَجُودَ لغيره (“Ундан бошқа илоҳ йўқ”) (“Унинг ўзидан бошқа илоҳ йўқ”) маъноларини англатишини келтиради⁵¹².

Ибн Арабий: “Сендан яна сўрасаки, “Агар мен “Мен Аллоҳман”, десам, буни Аллоҳ айтган бўладими?” Жавоб: “Йўқ. Негаки, сен ҳали Унга етмагансан. Унга етганингдагина У айтганни тушунасан, У айтганни айтасан, У кўрганни кўрасан”⁵¹³.

Инсон мавжуд экан у ҳамиша ўзлигини англашга интилади. Ва доим “Мен кимман?”, “Қаердан келдим-у қаерга кетаман?”, “Ҳаётда менинг ўрним нимадан иборат?” каби олам ва одамга тааллуқли масалаларни ўйлайди ёки мавжудлик ва унинг моҳияти тўғрисида бош қотиради, бу саволларнинг ечимини излайди. Ҳар бир инсон бу борада ўзига хос йўлдан боради. Ибн Арабий айтганидек: “إن الطرق إلى الله على عدد أنفاس الخلائق” “Ер юзида нечта одам бўлса, Ҳаққа элтувчи йўллар ўшанча”⁵¹⁴ бўлади.

⁵¹⁰ محي الدين ابن عربي. الرسالة الوجودية. بيروت: دار الكتب العلمية. 2004. ص. 44.

⁵¹¹ كشف المحجوب. ابو الحسن هجویری. اسلام آباد. 1995. ص 41-42. (Форс тилидан А. Болтаев таржимаси).

⁵¹² محي الدين ابن عربي. الرسالة الوجودية. بيروت: دار الكتب العلمية. 2004. ص 39.

⁵¹³ محي الدين ابن عربي. الرسالة الوجودية. بيروت: دار الكتب العلمية. 2004. ص. 44.

⁵¹⁴ محي الدين ابن عربي. الفتوحات المكية. بيروت: دار الكتب العلمية. 1999. ج 3. ص. 411.

Инсонлар орасида бу борада алоҳида жуда илғор фикрловчилари, ўз устида изланувчилари, янгича ёндашувларни вужудга келтира оладиган қобилиятлилари бўладик, уларнинг бу масалалар борасида ўртага ташлаган фикр, қараш ва назариялари асрлар ўтса ҳамки инсониятнинг маънавий бойлигигина бўлиб қолмасдан балки инсоният маънавий эҳтиёжини қондирувчи сарчашмалардан бирига айланади. Ибн Арабий ана шу ўткир муаммони, қарама-қаршиликни юмшатишга, келиштиришга ҳаракат қилган буюк мутафаккир ҳисобланади.

Мутасаввиф ҳадиси кудсийга мурожаат қилиб Аллоҳдан ўзга борлиқ йўқлигига далил эканлигини таъкидлайди:

وَرُوِيَ عَنِ النَّبِيِّ – صَلَّى اللَّهُ عَلَيْهِ وَسَلَّمَ – أَنَّهُ قَالَ: «إِنَّ اللَّهَ – تَعَالَى – قَالَ: يَا ابْنَ آدَمَ، مَرْضُتٌ وَلَمْ تَعُدْنِي، وَسَأَلْتُكَ وَلَمْ تُعْطِنِي»: أَشَارَ إِلَى أَنْ وَجُودَ السَّائِلِ وَجُودُهُ، وَوَجُودَ الْمُرِيضِ وَجُودُهُ. فَمَتَى جَازَ أَنْ يَكُونَ وَجُودُ السَّائِلِ وَجُودُهُ وَوَجُودُ جَمِيعِ الْأَشْيَاءِ مِنَ الْمَكُونَاتِ مِنَ الْأَعْرَاضِ وَالْجَوَاهِرِ وَجُودُهُ

Мазмуни: “Набий соллаллоҳу алайҳи васалламдан ривоят қилинади: «Аллоҳ таъоло бандасига айтар экан: «Эй, Одам боласи мен бемор бўлдим, мени кўришга келмадинг, нарса тиладим, менга бермадинг». Бунда сўровчининг ҳам беморнинг ҳам вужуди унинг вужуди эканлигига ишорадир. Сўровчининг вужудини Унинг вужуди дейиш жоиз экан, демакки, борлиқдаги барча нарсаларнинг ораз-у жавҳарларнинг ҳам вужудини Унинг вужудидир демоқлик жоиздир»⁵¹⁵.

Ибн Арабий ашъарийларни файласуфлар ва муътазилийлардан фарқли ўлароқ сўфийларнинг “руъйатуллоҳ” (“Аллоҳни кўриш”) борасидаги ақидаларига қўшилдилар дейди. У ёзади: “Худо ўзининг яратганларини ўзини танишига тарғиб қилади. Ва бу зарурдир. Муътазилийлар Худони кўриш мумкинлигин рад этадилар, ашъарийлар эса ақл орқали буни мумкин деб ҳисоблайдилар ҳамда шариат ва ўзларининг қарашлари билан мустаҳкамлайдилар⁵¹⁶”. Шунингдек, Ибн Арабий сўфийларнинг ашъарийлар билан моҳиятан бир-бирига жуда яқин қарашлари сирасига “Таждидул аъроз” (“акциденциянинг ўзгариб туриши”) ни ҳам киритади⁵¹⁷. У ашъарийларнинг бу борадаги фикрлари билан ўзининг сўфийлик тизимидаги фикрларини солиштириб, улар ўртасидаги яқинликни кўрсатиб беради: “Ашъарийлар бутун борлиқни ягона субстанция (Жавҳар) дейдилар. Биз моҳият ягона деймиз. Улар яна дейдилар: “У араз (акциденция) да фарқланади”. Биз деймизки: “У шакл ва ҳажмда кўпаяди”. Дейдилар: “Нимаики йўқ бўлса, ўзгага бор, ёки ўзгага акциденция (араз) да бор, ёки ўзгага хоссада бор”. Қандай хоҳласанг айтавер⁵¹⁸”.

Ибн Арабий ўртага ташлаган Ҳақ ва борлиқни англаш усули кейинчалик “Ваҳдатул вужуд” номи билан машҳур бўлди. Бу таълимот файласуфлар ва сўфийлар орасида шу қадар катта шов-шувга сабаб бўлдики, ҳатто бугунги кунларимизда ҳам тинмади. Шу

الرسالة الوجودية. محي الدين محمد بن علي بن محمد ابن عربي. بيروت: دار الكتب العلمية. 2004. ص-38⁵¹⁵

Ўша жой Ж. ; С. 45.⁵¹⁶

Ибн Арабий Фусусул Ҳикам. Байрут: Дорул китабил арабий, 1946. 268-бет.⁵¹⁷

Ўша жой. С. 354.⁵¹⁸

кадар катта эътиборга учраши айна пайтда уни турлича талқин қилишларга ҳам сабаб бўлди. Ҳар қайси тариқат ёки фалсафий мактаблар ўз доирасида уни ўрганди ва ўз даражасида тушуниб талқин қилди. Бу эса янада кўп тортишувлар ва овозаларга сабаб бўлди ва давом этиб келмоқда. Энг ажабланирлиси, унинг “ваҳдатул вужуд”, яъни “ягона вужуд” тўғрисидаги бу назариясини даҳрийлар даҳриёна ва моддиончилар моддиончилик назарияси дейишди. Айримлар эса Ҳақ бу Ибн Арабий назарда тутган вужуддир деб, яъни ўзлари кўриб турган моддий борлиқ деб ҳам тушундилар.

Шунинг учун мутасаввиф вужуд масаласини тушунтиришда:

فقد شرحنا كثيراً مثل هذا الكلام من قبل و إن شرحنا أكثر من ذلك فمن لا يرى ولا يفهم ولا يدرك، ومن يرّ
يرّ ويفهم ويدرك. فالواصل تكفيه الإشارة

Мазмуни: “Бундан олдин ҳам буни кўп шарҳ қилдик. Яна қанча шарҳламайлик кўрмайдиган киши барибир кўрмайди, тушунмайди ва идрок этмайди. Ким кўрса, у тушунади ва идрок ҳам этади. Висолга етганга ишора кифоядир”⁵¹⁹, деган хулосани келтиради.

Ибн Арабий вужуд ва ҳижоб масаласини қуйидагича таҳлил этади: “Бундан олдин Унинг ҳижоби Унинг ваҳдонияти ва фардонияти эканлигини айтиб ўтгандик. Шунинг учун ҳам ҳақиқатга етаётганда етувчининг «Анал Ҳақ» («Мен Худоман») дейиши, айрими эса «Субҳоний» («Субҳонийман») дейиши жойиздир. Ҳақ васлига етаётган восил Аллоҳнинг сифатлари ўзининг сифатлари эканини, Аллоҳнинг зоти ўзининг зоти эканлигини, ўзининг сифотию зоти Аллоҳникидан мутлақо на ичкари ва на ташқари эканлигини кўради. У ўзини Аллоҳдан на фоний ва Аллоҳда на боқийлигини англайди. Ва яна у ўз вужудини топмаганлигини, чунки вужуди фоний бўлмаганини кўради ва унинг ўзи Унинг ўзи эканлигини, унинг вужуди Унинг вужуди бўлганини билади”⁵²⁰.

“Агар сендан бирон киши: “Унинг висолига етишнинг йўли қандай? Сен Ундан бошқа нарса йўқ деб исбот қилдинг ва ўзи битта бўлган нарса қандай қилиб ўзига етишади?”, деб сўраса, жавоб айтгинки: “Шаксиз, Унда на васл бор ва на фасл (яъни, айрилиқ), на буъд (яъни, узоқлик) бор ва на қурб (яъни, яқинлик). Висол фақатгина икки нарса орасидагина бўлиши мумкин. Фақатгина Бир бўлгач, бу жойда на висол бор ва на айрилиқ”. Албатта, висол иккита бир-бирига тенглар ва ўхшашлар орасида бўлади. Улар иккови бир-бирларига тенг бўлмасалар, зид бўладилар. Аллоҳ таъоло эса зиддан ҳам тенгдан ҳам покдир. Васл васли йўққа, қурб қурби йўққа, буъд буъди йўққадир. Аслида эса васлсиз васл, қурбсиз қурб ва буъдсиз буъд бордир.

Агар сўрасаларки: “Биз васлсиз васлни тушундик, бироқ қурбсиз қурб қандай ва буъдсиз буъд қандай бўлади?”. Жавоб берки: “Албатта, сен қурб ва буъднинг онларидасан. Ундан ташқари бирон нарса эмассан. Сен токим, ўзингнинг У эканлигининг билмагунингча ориф бўлмайсан. Аллоҳ таъолога етишганингда, яъни “ирфон” (“англаш”)нинг ҳар қандай ҳарфлари вужудисиз ўзингни англаганингдагина ўзингнинг

الرسالة الوجودية. محي الدين محمد بن علي بن محمد ابن عربي. بيروت: دار الكتب العلمية. 2004. ص-45/519

الرسالة الوجودية. محي الدين محمد بن علي بن محمد ابن عربي. بيروت: دار الكتب العلمية. 2004. ص-38/520

У эканлигингни биласан. Ва сен буни Умисан ёки бошқамисан олдин билмаганингни биласан. Ирфон, яъни англаш ҳосил бўлганда сен Аллоҳни ўзинг билан эмас, балки Аллоҳ билан англаганингни биласан”⁵²¹.

Ибн Арабий буни қуйидагича тушунтиради: “Сен исминг Маҳмудми ёки исмланишинг Маҳмудми билмайсан. Ҳақиқатда эса исм ва мусаммо (яъни, исм ва исмланиш) бир нарсадир. Шунда сен исмингни Муҳаммад деб ўйлаб юрган эдинг, анчадан кейин Маҳмудлигингни билиб қолдинг. Вужудинг эса барибир боқий қолдику. Сен ўзингнинг Маҳмудлигингни англаганинга Муҳаммад исми ҳам Маҳмуд исмланиши ҳам орадан кўтарилди. (Муҳаммад исми фақат ўзингдан фанода бўлсанг бўлади. Фано эса Ундан ўзга вужуд собит бўлгандагина бўлади. Кимки, Ундан ўзга вужудни собит деса, у Аллоҳ таборака ва таъолога ширк келтирган бўлади). Бунда Маҳмуддан бирон нарса ноқис бўлмади ва Муҳаммад ҳам Маҳмудда фоний бўлмади. Унга кирмади ҳам ундан чиқмади ҳам. Маҳмуд ҳам Муҳаммадга айланмади. Маҳмуд ўзини Муҳаммад эмас Маҳмудлигини англаганида у ўзини Муҳаммад билан эмас, балки ўзини ўзи билан англади. Чунки, Муҳаммад бўлмаган. Бўлмаган нарса билан бўлган нарса қандай англаниши? Шундан келиб чиқиб, ориф ва маъруф (яъни, англовчи ва англоувчи) бир нарсадир, восил ва мавсул (яъни, етувчи ва етилувчи) бир нарсадир, роий ва маръий (яъни, кўрувчи ва кўрилувчи) ҳам бир нарсадир. Ориф Унинг сифати бўлса, Маъруф Унинг зотидир. Восил Унинг сифати бўлса, Мавсул Унинг зотидир, Роий Унинг сифати бўлса, Маръий Унинг зотидир. Шунингдек, сифат ва мавсуф (сифат ва сифатланмиш) ҳам бир нарсадир”⁵²².

Фалсафанинг муҳим масалаларидан бўлган борлиқни тасаввуфий нуқтаи назардан таҳлил этган Ибн Арабий беш юзга яқин асарлари орқали назарий жиҳатдан асослади. Шу пайтгача ўтган салкам саккиз юз йиллик масофада унинг бу қарашлари қўллаб-қувватланиш билан бирга кескин танқидларга учради. Уни “Шайх акбар” эмас “Шайх акфар” (Энг кофир шайх) каби номлар билан ҳам атадилар. Тасаввуф тарихида Ибн Арабийчалик мунозарага сабаб бўлган бошқа сўфийни учратиш қийин.

Нақшбандия тариқати номондалари Хожа Муҳаммад Порсо Бухорий, Хожа Аҳрор Валий, Мавлоно Абдурахмон Жомий ва Махдуми Аъзам томонидан Ибн ал-Арабийнинг “Ваҳдат ул-вужуд фалсафаси”даги ирфоний ғояларнинг Нақшбандияда тасаввуфий таълимот даражасига кўтаришга ҳаракат қиладилар.

Ибн Арабий таълимотининг нақшбандия таълимоти билан қиёсий таҳлил қилиниши ушбу тамойилнинг қанчалик долзарб аҳамиятга эга эканлигини кўрсатади.

Ибн Арабийнинг “ваҳдатул вужуд” назарияси шу қадар катта қизиқишларга сабаб бўлар эдики, у тўғрисидаги мунозаралару тортишувлар араб диёрларидаги ғоя ташувчилар ўртасида қандай бўлган бўлса, Марказий Осиёдаги уламо ва мутасаввиф-

⁵²¹ محي الدين ابن عربي. الرسالة الوجودية. بيروت: دار الكتب العلمية. 2004. 40-41-ص.

⁵²² محي الدين ابن عربي. الرسالة الوجودية. بيروت: دار الكتب العلمية. 2004. 41-ص.

сўфийлар орасида ҳам шундай бўлди. Кейинроқ нақшбандия пирларининг Ҳиндистондаги фаолияти давомида ҳам асосий масалалардан бири бўлиб қолаверди.

Нақшбандиянинг Ҳинд ўлкасидаги буюк вакили, “Имоми Раббоний”, (“Парвардигор томонидан юборилган имом”) “Мужаддидди алфи соний” (“Иккинчи минг йилликнинг янгиловчиси”) каби улуғ номларга лойиқ топилган Аҳмад ал-Форук Сирҳиндий (1564-1624) ҳам Ибн Арабий даҳоси билан тўқнашишига тўғри келди. Айнан шу инсоннинг хизматлари туфайли Ибн Арабийга тош отишлар ҳам камайди.

Имом Раббонийнинг “Мактуботи Имом Раббоний” асари ҳажм жиҳатидан жудда катта асар бўлиб, учта дафтарни ташкил қилади ҳамда ўзида 536 та мактубни бирлаштирган. Мутасаввиф мактуботида Ибн Арабийнинг “ваҳдатул вужуд” назарияси билан боғлиқ турли диний-ақидавий масалаларга 54 жойда жавоб қайтарган. Бу мактуботдан Ибн Арабий тўғрисидаги хулосалар машҳур ибораларга айланиб кетган. Яъни, мутасаввифнинг “مارا با نص کار است نه به فص” “Бизга “фасс” керакмас “насс” керакдир” (яъни, “Бизга Ибн Арабийнинг Фусус (бирлиги “фас”) керакмас, балки “насс” яъни Қуръон керакдир”)⁵²³ ибораси ёки “Ибн Арабийнинг замонида мен бўлсам эди уни “ваҳдати вужуд” даражасидан ўтказиб қўйган бўлар эдим” каби фикрлари билан Ибн Арабий ижоди ва шахсиятига катта баҳо беради.

Имом Раббонийнинг энг катта хизматларидан бири шу бўлдики, мутасаввиф “ваҳдати вужуд” назариясини Мансур Ҳалложда бошланган ҳолга ўхшатиб, ундан ўтиб кетилгандагина борлиқнинг ҳақиқати “ваҳдати шухуд” эканлиги билинади деб асослади, яъни Ибн Арабий ўртага ташлаган “Барча нарса Удир” ғоясини “Барча нарса Ундандир”га ўзгартириб тушунтиради. Бу эса айти пайтда “ваҳдати вужуд” тарафдорларини бир оз ўйлантирган бўлсада, нақшбандийларнинг бу таълимот билан бўладиган турли тортишувларига чек қўйди.

Ҳозирги кунда Муҳйиддин ибн Арабий асос солган “акбария” тариқатининг мавжудлиги ва ўз издошларига эга эканлиги унинг ўртага ташлаган назарияларининг амалий асосларга эга эканлигини ҳам кўрсатиб турибди.

Фойдаланилган адабиётлар

1. 43. الرسالة الوجودية. محي الدين محمد بن علي بن بن محمد ابن عربي. بيروت: دار الكتب العلمية. 2004.
2. 44. الرسالة الوجودية. محي الدين محمد بن علي بن بن محمد ابن عربي. بيروت: دار الكتب العلمية. 2004. ص-44.
3. Саҳиҳи Муслим. 8-жилд, 63-бет. 2676-ҳадис.
4. Сунанут Термизий. 5-жилд, 547-бет, 3596-ҳадис.
5. 35. الرسالة الوجودية. محي الدين محمد بن علي بن بن محمد ابن عربي. بيروت: دار الكتب العلمية. 2004. ص-35.
6. 5. كشف المحجوب. ابو الحسن هجویری. اسلام آباد. 1995. ص 5. (Форс тилидан А. Болтаев таржимаси)
7. محي الدين ابن عربي. الرسالة الوجودية. بيروت: دار الكتب العلمية. 2004. 36-ص.

⁵²³ احمد سرهندي. مکتوبات. دفتر 3 ACKU 00044437 افغانستان centre at Kabul University اول. مکتوب 100. ص-121-122.

8. محي الدين ابن عربي. الرسالة الوجودية. بيروت: دار الكتب العلمية. 2004. 36-ص.
9. محي الدين ابن عربي. الرسالة الوجودية. بيروت: دار الكتب العلمية. 2004. 36-ص.
10. محي الدين ابن عربي. الرسالة الوجودية. بيروت: دار الكتب العلمية. 2004. 36-ص.
11. محي الدين ابن عربي. الرسالة الوجودية. بيروت: دار الكتب العلمية. 2004. 37-ص.